

7. Екологічне право України : Академічний курс : [підруч.] / [Ю. С. Шемшученко, В. Ф. Погорілко, В. П. Нагребельний та ін.] ; за заг. ред. Ю. С. Шемшученка. – К. : ТОВ “Видавництво “Юридична думка”, 2005. – 848 с.
8. De la Fayette L. The ILC and International Liability: A Commentary / L. De la Fayette // Review of European Community and International Environmental Law. 1997. – Volume 6. – Issue 3. – P. 328-329.

СПІВВІДНОШЕННЯ ПРАВОВОГО ЗВИЧАЮ І НОРМИ ДЕРЖАВНОГО ПРАВА У ПРАВОЗАСТОСОВНІЙ ПРАКТИЦІ СІЛЬСЬКИХ ГРОМАД ГАЛИЧИНИ (XIV-XVIII СТ.)

Шандра Р.

(кандидат юридичних наук, доцент Львівського національного університету
імені Івана Франка)

***Анотація.** У статті досліджено правозастосовну практику сільських громад Галичини в складі Польського Королівства та Речі Посполитої (XIV-XVIII ст.). Проаналізовано зміни, що відбулися у публічно-правовій та приватноправовій сфері правовідносин, внаслідок приєднання Галичини до Польського Королівства. Проілюстровано взаємовідношення та взаємовплив правових звичаїв та державно-правових норм на сільське самоврядування, договірне та спадкове право.*

***Ключові слова:** сільська громада, правовий звичай, норма державного права, Галичина, Польське Королівство, Річ Посполита.*

***Аннотация.** У статье исследовано правоприменительную практику сельских общин Галиции в составе Польского Королевства и Речи Посполитой (XIV-XVIII в.). Проанализированы изменения, которые произошли в публично-правовой и гражданско-правовой сфере правоотношений, вследствие присоединения Галиции к Польскому Королевству. Проиллюстрированы взаимоотношения и взаимовлияние правовых обычаев и государственно-правовых норм на сельское самоуправление, договорное и наследственное право.*

***Ключові слова:** сельская община, правовой обычай, норма государственного права, Галиция, Польское Королевство, Речь Посполитая.*

***Annotation.** Law enforcement practice of rural communities in Galicia as part of Polish Realm and Polish-Lithuanian Commonwealth (14th-18th c.) has been researched in the article. Changes in public and private legal spheres of legal relationships which occurred as a result of including Galicia into Polish Realm have been analyzed. Mutual relationships and influence of legal customs and state-law norms in rural self-government, contract and inheritance law have been exemplified.*

***Key words:** rural community, legal custom, norm of state law, Galicia, Polish Realm, Polish-Lithuanian Commonwealth.*

В період Галицько-Волинської держави (1199-1349 рр.) звичаєве право домінувало у правозастосовній практиці сільських громад. Після її розпаду та приєднання у 1349 р. Галичини до Польського Королівства у правовому житті сільських громад почали відбуватися суттєві зміни, адже поряд із соціальним, релігійним впливом феодална держава здійснювала суттєвий правовий вплив, впроваджуючи норми польського права. Багато найважливіших сфер правового життя громади, де раніше домінували українські правові звичаї, поступово виводились з-під впливу звичаєвого права та врегульовувались державно-правовими нормами. З огляду на це, надзвичайно цікавим є правозастосовний досвід сільських громад Галичини XIV-XVIII ст., у якому відображалось ставлення селян до звичаєвого та державного права, їхні спроби поєднати правові звичаї та державно-правові норми.

Проблеми правозастосовної діяльності сільських громад Галичини в досліджуваний період раніше висвітлювались у працях таких вчених як І. Бойко, Ю. Гошко, Б. Греков, В. Інкін, М. Кобилецький, І. Линниченко та ін.

Метою даної статті є дослідження історичного правового досвіду сільських громад Галичини у XIV-XVIII ст. та аналіз співвідношення правового звичаю та норм державного права на підставі здійснюваної ними правозастосовної практики.

Сільське самоврядування галицьких сіл у Галицько-Волинській державі здійснювалось здебільшого на підставі руського (українського) звичаєвого права (*Jus*

Ruthenicum). На це вказує факт наявності величезної кількості сіл руського права, які продовжували існувати у Галичині й після її приєднання до Польського Королівства. Навіть у XV ст. цим правом керувалась більшість галицьких сіл [11, с.115]. Звичаєве право надавало громаді широкі повноваження у сфері сільського самоврядування – вона мала право обирати сільського голову (тіуна, отамана, старосту тощо), громадський уряд, контролювати їхню діяльність або ж звільнити їх із громадських посад [2, с.342; 5, с.296]. Можемо стверджувати, що спочатку представники влади Польського Королівства, як до цього і посадовці Галицько-Волинської держави, не втручались у процес формування органів сільського самоврядування.

Ситуація істотно змінилась після затвердження Єдленського привілею 1430 р. і впровадження польського права у 1434 р. [2, с.343]. Вплив звичаєвого права на сільське самоврядування було значно обмежено. З кінця XIV ст. та протягом XV ст. громади сіл українського права поступово втрачають можливість обирати сільських голів та сільські уряди. Особливо сильно цей звичай обмежувався у селах, які належали шляхті – там феодали самостійно призначали сільських голів та інших урядників, незважаючи на активну непокору селян. Часто сільськими головами ставали представники шляхетського стану [1, с.125]. Окрім цього, у XV ст. відбувається розвиток шляхетських фільварків та магнатських латифундій, які були орієнтовані на потреби середньовічного ринку. Селяни з галицьких сіл руського права зобов'язані були виконувати на користь пана різноманітну роботу на фільварках, що, в свою чергу, впливало на розмір покладених на них повинностей (так звану панщину) [16, с.191]. Норми панщини постійно зростали. Так, у 1424 р. панщина в Галичині становила 14 днів на рік з кожного селянського господарства, а мазовецький князь Януш у межах своїх володінь встановив панщину у розмірі одного дня на тиждень. Торунський статут 1520 року визначав одноденну панщину (на тиждень) з одного лану як обов'язкову та мінімальну для усіх земельних володінь (королівських, шляхетських, духовних). У другій половині XVI ст. на більшості українських земель панщина становила два дні на тиждень з одного лану [7, с.140].

Такі зміни не могли сприйматися селянами позитивно. Річ у тім, що виникнення правового звичаю зумовлене суб'єктивним досвідом індивіда як первинного творця права, його світоглядом, переживаннями, почуттями, потребами, розумінням справедливості. Що ж стосується державного права, то воно відображало інтереси панівних суспільних груп чи державних інституцій, обмежувало на їхню користь права селян всупереч справедливому та обґрунтованому звичаєвому праву.

Прагнучи зберегти своє право на самоврядування та економічну свободу, галицькі селяни почали активно використовувати інші правові форми сільського самоврядування, які перебували у кращому правовому становищі – волоське (*Jus Valachicum*) та магдебурзьке (*Jus Teuthonicum Magdeburgense*) право.

Найближчим до руського за своєю правовою природою було волоське право. Первинним суб'єктом місцевої влади у селах волоського права, як й у селах руського права, виступала сільська громада. Вона обирала голову села (кнеза або князя) та посадових осіб громадського уряду. На відміну від тіунів та отаманів, які виконували свої повноваження лише на звичаєво-правовій основі внаслідок обрання громадою села, влада кнеза могла підтверджуватись письмовою грамотою (привілеєм). Такі привілеї надавалися цілим родинам, а найчастіше кільком братам. У них закріплювалось право заснувати князство (кнезат) та осадити село або заснувати кнезат у вже існуючому селі. Привілей видавав власник села (в королівських землях – король або староста, у приватних – феодал). Видані старостою привілеї в подальшому затверджувались королівською канцелярією [14, с.84-85].

Однак сам привілей не позбавляв громаду права вибору, а лише обмежував її. Кандидати на посаду кнеза у привілейованому кнезаті обирались громадою з членів привілейованого кнезького клану. Лише після такого обрання, голова сільської громади

під назвою кнеза здійснював її представництво перед власником села або органами державної влади [6, с.183].

Магдебурзьке право, що набуло найбільшого поширення в Галичині у XV ст. також передбачало видання відповідного привілею. Спершу привілеї надавались (за договором купівлі-продажу, дарування чи за заслуги) для створення сіл на незаселених землях, а згодом – вже існуючим селам. Головою села був володілець привілею – «солтис» або «війт». Посада війта, на відміну від посади кнеза чи тіуна, була спадковою [8, с.280, 286-288], однак громада зберігала за собою право обирати інших членів громадського уряду та ініціювати їхнє звільнення з посад. Выборними були війти лише у тих селах, де привілеєм володіла сільська громада [6, с. 213, 253].

Проте причини вибору селянами тієї чи іншої правової форми сільського самоврядування не були зумовлені виключно правовими чинниками. Надзвичайно важливим у свідомості селян був і соціально-економічний чинник, який поряд із правовою свободою дозволяв зберігати, хоча й в обмеженій формі, особисту та економічну свободу. Суттєвою перевагою магдебурзького та волоського права було те, що кожен мешканець села отримував у спадкове володіння землею, платив за неї орендну плату грошима (у селах магдебурзького права) або натуральними податками (у селах волоського права) та залишався вільним від панщини, яку змушені були відробляти мешканці сіл руського права. Навіть після того, як у другій половині XV ст. у цих селах було впроваджено панщину, то вона становила лише 12-14 днів на рік [8, с.283; 15, с.95-98] – значно менше, ніж у селах руського права.

Суттєві зміни відбулись й у приватноправовій сфері суспільних відносин, зокрема щодо правового регулювання права власності на землю. За часів Галицько-Волинської держави переважною формою селянського володіння було громадське володіння землею [9, с.80]. Лише невелика частина землі, на котрій знаходився будинок і господарські будівлі (разом з подвір'ям та городом) були власністю конкретної родини. Решта землі була власністю усієї сільської громади [17, с.95]. Після розпаду Галицько-Волинської держави та окупації її земель Польщею і Литвою становище селян значно погіршилося. Особливо це стало помітно в період розвитку фільваркового господарства у Речі Посполитій, коли право селян на землю тлумачилось у дуже не вигідній для них формі. При визначенні статусу земельних наділів більшості селян у XVI-XVIII ст. найдоцільніше застосовувати термін «користування» [3, с.34; 16, с.201].

Однак, як свідчить правозастосовна практика, селяни часто ігнорували норми державного права, які обмежували їхню власність на землю. Так, у 1565 р. королівські комісари констатували факт діничного (спадкового) володіння землею королівських підданців. Селяни вважали використовувані ними землі своїми і тому, як вказують комісари, *«торгують ними як своїми діничними»*. Водночас, не можна говорити про існування права власності селян на належні їм земельні ділянки. Право власності на землю королівських селян належало виключно королеві, у зв'язку із чим вони не могли бути власниками своєї землі [6, с.157].

Як свідчать архівні документи, галицькі селяни передавали свої землі у спадок та укладати щодо них різноманітні договори. Проте порядок укладення договорів зазнав суттєвих змін. Так, у Галицько-Волинській державі звичай дозволяв укласти договір в усній формі на торзі у присутності свідків. Також договір міг бути укладений в присутності митника [9, с.245]. Однак, згідно з правом Польського Королівства та Речі Посполитої, договори купівлі-продажу землі повинні були укладалися лише за згодою феодала або його урядовця і вписуватись до сільських актових книг. Хоча ця норма суперечила звичаєвому праву, вона дозволяла селянам вважати себе власниками землі, але вже у XVI ст. феодал мав право відібрати її в селянина [16, с.201-202]. Сторонами договору могли виступати лише повноправні голови родин.

Досить часто, керуючись «давнім звичаєм», селяни та громади гірських сіл вільно розпоряджались належними їм земельними ділянками та ігнорували норми державного

права. При цьому, замкова адміністрація відмовлялася від безпосереднього втручання у земельні відносини селян. Розрахунок полягав у тому, що неплатоспроможний селянин сам забезпечить під контролем громади наступника, здатного вести господарство, сплачувати податки та виконувати повинності [6, с.159]. Таким чином, представники влади уникали конфліктів із селянами, які могли б виникнути внаслідок їхнього втручання у гарантований звичаєвим правом процес відчуження землі.

Хоча у багатьох галицьких селах й впроваджувались актові книги, однак селяни купували та продавали землю при свідках і лише згодом оформлювали купівлю-продаж письмово та публічно повідомляли громаду про наявність нового власника. Таким чином, навіть після запровадження польською владою судових книг, зберігались ознаки характерної для звичаєвого права усної форми укладення договорів [4, с.202-203]. Це вказує на переживаючу дію звичаєвих норм, згідно з якими процедура посвідчення правочинів була повністю усною.

Впровадження актових книг у правозастосовну практику сільських громад також вплинула на спадкове право, оскільки воно дозволило оформляти заповіти у письмовій формі. Фіксація заповітів у судових книгах набула поширення в Галичині лише у XV ст. переважно у містах. Згодом їхнє письмове оформлення було запроваджене й у селах. Якщо член сім'ї не складав заповіту, то спадкоємці ділили майно у сільському або окружному (зборовому чи копному) громадському суді та у присутності громади [4, с.292], як це передбачало звичаєве право.

У Руській Правді заповіт називається «рядом» [10, с.16], однак у судових книгах XIV-XV ст. заповіт називають «тестаментом». Дана обставина свідчить про поступову рецепцію норм римського приватного права [13, с.217] у звичаєву практику сільських громад.

Заповідачем міг бути як чоловік, так і жінка. Заповіти складались за участю свідків (членів сім'ї, родичів, священників, знайомих тощо) та сільських чи окружних посадових осіб (голови села, округу, присяжних, лавників тощо) [12, спр.520/III, арк.335-336]. Заповіт міг бути внесений до судової книги одразу ж після його складення або після смерті спадкодавця. Для цьогоповідач повинен був з'явитися на засідання суду та оголосити (якщо заповіт усний) або пред'явити його (якщо заповіт письмовий) суддям, а ті оголошували його зміст перед громадою [12, спр. 518/III, арк.301].

Доцільно зауважити, що впровадження письмової форми правочинів позитивно вплинуло на практику сільських громад. Ця вимога державного права знайшла своє відображення у правових звичаях галицьких селян, а звичаї – у писемних джерелах – текстах договорів, заповітів та інших правочинів.

Підсумовуючи викладене, можемо зробити **висновок**, що, незважаючи на зростання впливу норм державного права на публічно-правову та приватноправову сфери громадського життя, правові звичаї й надалі продовжували зберігати свою юридичну силу. Збереження звичаєвих норм було зумовлене різними чинниками, зокрема і тим, що творцем звичаєвого права виступали самі селяни. Правовий звичай виник внаслідок успішної та ефективної правозастосовної практики селян і тому користувався довірою.

Хоча норми державного права, як й правові звичаї, виникають на основі існуючих суспільних відносин, однак вони, у першу чергу, відображають волю законодавця, потреби та завдання держави, а у Середньовіччі часто й волю привілейованих верств суспільства. Водночас правовий звичай відображав потреби та завдання кожного з членів суспільства зокрема та громади у цілому. У свою чергу, пріоритетність інтересів індивіда та громади надає звичаєвому праву надзвичайно важливого значення, адже у цьому проявляється його соціальна зумовленість.

Зазначений історико-правовий досвід вказує на те, що будь-яке законодавство буде діяти лише тоді, коли воно відображає реальні інтереси та потреби суспільства: не окремих суспільних груп, яким в силу певних обставин держава надає привілейоване становище, а більшості громадян. В іншому випадку правова норма не сприйматиметься

як справедлива та обов'язкова для виконання. Відтак, оця більшість громадян починає шукати інших альтернативних способів захисту своїх інтересів та забезпечення потреб. Як наслідок, сама ж держава сприяє поширенню проявів правового нігілізму, незадоволення, високого рівню еміграції тощо. Це, у свою чергу, заподіює їй багато шкоди. Згадаємо досвід наступниці Польського Королівства – Речі Посполитої, де королівська влада поступово піднімаючи податки, впроваджуючи та непомірно збільшуючи панщину, підтримуючи та забезпечуючи інтереси привілейованих верств суспільства (шляхти та магнатів) всупереч інтересам та потребам селян, робітників, міщан зрештою призвела до занепаду держави та першого поділу Польщі у 1772 р.

Тому у правотворчій діяльності потрібно керуватись інтересами та потребами більшості суспільства, які знаходять своє відображення, зокрема, й у правозастосовній практиці. Норми права повинні встановлюватись також з урахуванням наукових досліджень, які виявляють та вирішують проблеми застосування правових норм, відображають основні інтереси й потреби суспільства, та базуються на правозастосовній практиці спрямованій на забезпечення даних інтересів та задоволення потреб. Лише в такому випадку держава надасть правовим нормам практичного значення та обов'язковості.

Список використаних джерел

1. Бойко І. Державний лад і право в Галичині у складі Середньовічної Польщі (1349-1569 pp.) // Право України. – 2005. – №11. – С.123-127.
2. Бойко І. Й. Органи влади і право в Галичині у складі Польського Королівства (1349 – 1569 pp.) : монографія. – Львів, 2009. – 628 с.
3. Бойко І. Формування та функціонування інституту права власності у Галичині в складі Польського королівства (1349 – 1569 pp.) // Вісник Львівського університету. Сер. юридична. – 2009. – Вип. 48. – С.32-38.
4. Гошко Ю. Звичаєве право населення Українських Карпат та Прикарпаття XIV – XIX ст.. – Львів, 1999. – 336 с.
5. Греков Б. Д. Крестьяне на Руси с древнейших времен до XVII века. – Москва ; Ленинград, 1946. – 959 с.
6. Інкін В. Сільське суспільство Галицького Прикарпаття у XVI – XVIII століттях : історичні нариси. – Львів, 2004. – I-XX+1-420+XXI-СП с.
7. Історія держави і права України : підручник. – У 2-х т. / За ред. В. Я. Тація, А. Й. Рогожина, В. Д. Гончаренка. – Том. 1. – К., 2003. – 656 с.
8. Кобилецький М. Магдебурзьке право в Україні (XIV – перша половина XIX ст.) : Історико-правове дослідження. – Львів, 2008. – 406 с.
9. Кульчицький В. Галицько-Волинська держава (1199-1349) : монографія / Володимир Кульчицький, Борис Тищик, Ігор Бойко. – Львів, 2005. – 280 с.
10. Ливак М. М. Становлення інституту спадкування за заповітом у феодальному українському суспільстві // Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. – 2014. – №2. – С.13-23.
11. Линниченко И. А. Черты изъ истории сословий въ Юго-Западной (Галицкой) Руси XIV-XV в. / Иван Линниченко. – Москва, 1894. – IV+241с.
12. Львівська наукова бібліотека ЛНУ імені Івана Франка, відділ рукописних, стародрукованих та рідкісних книг імені Ф. П. Максименка : Архів Самбірської економії : спр.518/III, 520/III.
13. Орач Є. М. Основи римського приватного права : Навчальний посібник / Є. М. Орач, Б. Й. Тищик. – Львів, 2002. – 238 с.
14. Шандра Р. Правова багатоманітність форм сільського самоврядування у Галичині в складі Польського королівства та Речі Посполитої (1349-1772 pp.) // Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Право». – Вип.22 ; Ч.І ; Т.І. – 2013. – С.83-87.
15. Шандра Р. Феодальні повинності у селах волоського права Галичини (XIV- XVIII ст.) // Проблеми державотворення і захисту прав людини в Україні : Матеріали XVII регіональної науково-практичної конференції (3-4 лютого 2011 р.). – Львів, 2011. – С.95-98.
16. Bardach J. Historia ustroju i prawa polskiego / Juliusz Bardach, Bogusław Leśnodorski, Michał Pietrak. – Warszawa, 2005. – 667 s.
17. Kadlec K. O prawie prywatnem zachodnich Słowian przed X wiekiem / Karol Kadlec // Encyclopedya Polska, Tom IV, Część 2. – Kraków, 1912. – S.90-113.